

Надія ДОВЖЕНКО

Семантичний аспект дослідження скульптурних пам'яток Надчорноморщини доби енеоліту-бронзи

Підвищений інтерес до пам'яток духовної культури прадавньої України, що виразно окреслився в сучасній науковій та публіцистичній літературі, значною мірою пов'язаний з дослідженнями таких глобальних проблем, як менталітет, його генеза та роль в складанні етнокультурних спільнот та етносів.¹ Пам'ятками духовної культури Надчорноморщини другої половини IV — першої половини II тис. до н.е., які за більшістю лінгвістичних, археологічних та культурних гіпотез пов'язуються з племенами індоєвропейської спільноти, надається в цьому аспекті особливе значення як носіям-творцям перших європейських цивілізацій.

Питання про роль індоєвропейських племен у процесі українського етногенезу надзвичайно складне і дискусійне.² Навіть постановка цієї проблеми довгий час була неможливою. Тоталітарна ідеологія радянського періоду фактично заборонила антропологічні, етногенетичні та глотогенетичні дослідження, пов'язані з історією населення сучасної України. Концепція безперервної етнокультурної спадкоємності на більшій території України, починаючи щонайменше з VI тис. до н.е., неухильно підводить нас до постановки великої міждисциплінарної проблеми про роль індоєвропейського компоненту в складанні та розвитку української культури та етносу. Очевидна недостатність методик дослідження, особливо комплексних джерел, брак обґрунтованих гіпотез та концепцій в українській індоєвропейстиці частково компенсується розгалуженою джерелознавчою базою, створеною в останнє двадцятиріччя в археології. Це передусім стосується скульптурних пам'яток “індоєвропей-

ської доби”, що сформувались на цей час як нове масове джерело.

На значення цієї категорії пам'яток у дослідженні індоєвропейської проблеми вказав один із авторів передньоазійської концепції походження індоєвропейців В. В. Іванов, який назвав створення тимчасового антропоморфного образу (зображення) покійного одним із основних етапів складання індоєвропейського поховального обряду.³ Сьогодні ця теза вимагає детального аналізу щодо її вияву в аспекті дотичності до археологічних пам'яток енеолітичної України.

Концепція поширення антропоморфного образу в найдавніших статуарних пам'ятках Надчорноморщини була сформульована в результаті дослідження двох груп (за нашою термінологією — класів) кам'яної скульптури: ідолів, кам'яних зображень із складною іконографією, і так званих антропоморфних стел, схематизованих зображень з кам'яних плит та брил. Довгий час таке семантичне тлумачення не викликало сумніву, а згодом стало своєрідною аксіомою і саме у такій формі використовується сучасними мистецтвознавцями, культурологами та істориками первісного суспільства.⁴

Однак існування антропоморфного образу в поховальному обряді степового та частково лісостепового населення енеоліту-бронзи (середньої доби) України, перш за все в розумінні образу людини, ніколи не було переконливо обґрунтовано. Це припущення висловлювалось стосовно кількісно обмежених на той час скульптурних пам'яток першовідкривачем цієї категорії археологічних матеріалів Г. А. Скадовським.⁵ Усі інтерпретації за межі антропоморфного образу ніколи не виходили.⁶

Незважаючи на те, що використання досить обтічного терміну підкреслювало лише подібність об'єктів дослідження зовнішнім обрисам людини, наступні дослідники найдавнішої надчорноморської скульптури вкладали в це умовне визначення дещо відмінне значення, а саме — образ людини.⁷ Визначались такі риси цього антропоморфного образу — схематизм, підкреслена примітивність, статичність, площинність, монументальність.

У публікації білогрудівських стел П. П. Курінний об'єднав два класи скульптурних пам'яток (ідоли та антропоморфні стели) для спільного розгляду, незважаючи на різні умови їхнього знаходження та морфологічно-іконографічні ознаки.⁸ Так, починаючи з 30-их років нашого століття, до цієї категорії пам'яток було залучено дуже багато абсолютно різних за часом, морфологічними обрисами та іконографічними стилями та канонами скульптурних пам'яток.

Через брак своєчасних досліджень в галузі семантичного аналізу скульптурних пам'яток відповідно до кількісно і якісно зміненої джерельної бази, склалась парадоксальна ситуація — енеолітичні культури Надчорноморщини за кількістю антропоморфних образів, в розумінні образу людини, у кілька разів перевищили скульптурні та живописні образи, відомі у таких високорозвинутих цивілізацій, як шумерська, давньоєгипетська, давньокитайська та інші. Як відомо, в найдавніших релігійних системах образ людини чи божества у людській подобі (першопредка чи героя) не є домінуючим, навіть більше, саме синкретичні зоо-орніто-іхтео-антропоморфні образи становлять основну частину їхніх пантеонів.⁹ Така послідовність складання іконографії та морфології у зображенні божества (першопредка чи героя), від звіра-птаха-риб-рослини до людини з пташино-звірино-риб'ячими рисами, є загальною євразійсько-африканською особливістю.¹⁰ Варто в цьому аспекті згадати твердження Д. С. Раєвського про виразні тотемістичні традиції іранства¹¹, особливо його монументального мистецтва. Абсолютне домінування антропоморфного образу, так само як і відсутність синкретичних образів у скульптурі скотарських та скотарсько-землеробських культур Надчорноморщини, вимагають обґрунтованого фахового релігієзнавчого аналізу. Втім, на нашу думку, йому має передувати критичний аналіз археологічних джерел, на тлі яких був зроблений висновок про антропоморфний образ.

Значні труднощі при дослідженні образів найдавнішої монументальної скульптури України пов'язані з існуванням кількох культурно-хронологічних традицій, що співіснували, частково збігаючись, частково змінюючи одна одну

у Надчорноморщині. Основою для виділення таких культурно-хронологічних традицій є закриті поховальні комплекси, в яких знайдено більшість статуарних пам'яток. Саме вони лягли в основу культурно-хронологічного розподілу абсолютної більшості дослідженої нами вибірки (287 екз. з 367).¹² Окремі групи — це нечисленні скульптурні пам'ятки з відкритих комплексів (поселення, насипи, курганні могильники) та поза комплексами (випадкові знахідки).

На першому етапі семантичного аналізу розглядалась найбільш інформативна група пам'яток класу ідолів (Наталівський ідол, Керносівський, Казанківський, Федорівський тощо) — 20 екземплярів. На другому етапі було залучено пам'ятки класів антропоморфних та орнітоморфних стел із іконографією (Астаніно, Іллічево, Константинівка, Павлівка тощо) — 19 екземплярів. На третьому етапі до аналізованої вибірки увійшли статуарні пам'ятки “складеного” або комбінованого типу з відповідними їх реконструкціями, а також пам'ятки зазначених трьох класів, але з ознаками деформації (Константинівка-II, Олександрівка, Відрадне та інші) — 10 екземплярів.

Дослідження іконографії кам'яних зображень класу ідолів проводились за такими іконографічними елементами: лічина, руки, ноги, оформлення корпусу, деталі прикрас та одягу, додаткові сюжети.

Дослідниками неодноразово відзначався “совиний” вигляд лічин у ідолів¹³, що досягалось за допомогою Т-видного пружка (валика), який виконувався у техніці неглибокого рельєфу (Казанківський ідол) або контррельєфу (Білогрудівський ідол), інколи з поглибленими рисками (Олександрівка). Зображення рота на ідолах Надчорноморщини немає. Виняток становить Керносівський ідол з позначеними на лічині рукама, тобто рот передбачається, але не зображується, що є, певно, дуже усталеною традицією. У більшості ідолів відсутнє також зображення очей, або вони непропорційно збільшені відносно контурів обличчя (Наталівка).

Дослідники найдавнішої європейської скульптури не раз відзначали морфологічну та іконографічну близькість надчорноморської скульптури до кам'яних зображень півдня та заходу Франції, що у своїй більшості пов'язуються з пам'ятками Сіни-Уази-Марне, а також північно-італійських ідолів культури Ремеделло.¹⁴ Пружковою технікою виконані “совині” лічини статуарних пам'яток з Гару, Авейрону, Мон-Коло а'Валь де Аоста (Табл. 11, ?-11). У техніці дрібного контррельєфу досягнута “совина” подоба у зображень типу Де-Мент'є в Ардеші, а також

Табл. I. Статуарні пам'ятки з орніто-антропоморфними рисами

1. Неясить (пашеня).	16. Сен-Теодори (Гар).
2. Сова.	17. Філігоза.
3. Сова.	18. Понтевічіо-7.
4. Неясить (доросла особень).	19. Безірк (Німеччина).
5. Кулик.	20. Білогрудівка.
6. Сова вухаста.	21. Стан.
7. Орел.	22. Казанки.
8. Понтевічіо-1.	23. Аоста.
9. Ломбард.	24. Нова Одеса-III.
10. Крато.	25. Лиманці.
11. Де-Мент'с (Ардеш).	26. Анчекрак.
12. Кольборж (Гар).	27. Іллічеве.
13. Буассе.	28. Астаніне.
14. Пфугцфаль (Халле).	29. Шевченкове.
15. Олександрівка (Трифонешти, Молдова).	30. Добра Криниця.

типу Ломбард-І (П'ювер, Воклюз).¹⁵ Аналогію їм в Італії складають ідоли типу Понтевіче з Казолу.¹⁶

Третій іконографічний варіант зображення "совиною" чи пташиного образу складається, подібно до Олександрівського ідола, з заглибленої вертикальної лінії, дещо подовженої як для зображення носа, що перекреслена однією чи кількома перпендикулярними смугами. Очі розташовані дуже близько до "носу", надаючи лічині дуже характерного "пташиного" образу. Аналогії: Мас-де-ля-Бугле, Крато (Італія); Пфуцфаль та Безірк (Хале, Німеччина).

Співставлення надчорноморської скульптури з південно- та центральноєвропейською за окремими іконографічними деталями набуває особливого значення у зв'язку з тим, що саме європейська нео- та енеолітична скульптура вважалась носієм антропоморфного образу, а скульптурні пам'ятки Надчорноморщини інтерпретувались як подоба людини за аналогією.¹⁷

З точки зору антропоморфної концепції найдавніших кам'яних зображень Європи непоясненою є наявність вертикальних та горизонтальних смуг або напівкіл та дуг на їхніх лічинах (зображення типу Буассе, Сен-Серне, Пуетсомі, Фрескати-І). Подібні прикраси лічин могли б розглядатись як ритуальне татуювання на людському обличчі, однак гіпертрофоване зображення інших деталей обличчя і порушення його загальних пропорцій наштовхують на думку про зооморфні прототипи цих образів. Варто зазначити, що у всіх первісних народів татуювання тісно пов'язане з тотемістичними та промисловими культурами і здійснювалось для надання людині образу звіра.

Розгляд іконографічних особливостей лічин у класі антропоморфних стел показав: техніка Т-видного пружка для зображення лічин ніколи не використовується; техніка дрібного контррельєфу (V-видного) не поширена (Павлівка). Найбільш розповсюджена техніка неглибоких прокреслених рисок, що складаються з однієї довгої повздовжньої та однієї поперечної (Константинівка, Кривий Ріг). Інколи поперечної немає, а замість неї надається дуга контуру лічини (Астаніно, Іллічево). Зображення очей на антропоморфних стелах також не відповідає образіві людини: очі зображуються дуже близько від лінії носа, надаючи зображенню виразну "пташину" подобу, або, навпаки, зображуються дуже далеко одне від одного (Нова Одеса, курган І, поховання ІІ; Старогорожено, курган ІІ, поховання ІІІ. (Табл. ІІ.)

Важливо нагадати, що дослідники енеолітичної східноєвропейської культури неодноразово відзначали таку її ознаку, як безликість.¹⁸ Під

цим мався на увазі не тільки брак зображень рис обличчя на основній частині найдавніших кам'яних баб, а й досить схематичне оформлення обличчя, часом неповне, що зводилося лише до зображення носа, брів, очей.

На користь синкретичного, складнішого ніж образ людини, а тому і значно більш архаїчного семантичного образу європейської скульптури епохи енеоліту-бронзи взагалі, і надчорноморської зокрема, свідчить композиційне розміщення зображення "рук" та особливості їх іконографії.

Привертають до себе увагу вельми збільшені розміри долонь на ідолах з Тірітакі. Так, при висоті до 1,6 м ці ідоли мають довжину рук відповідно 0,5—0,6 м. Очевидна неприродність пози "рук" на цих ідолах, які мають вигляд підвішених. На нашу думку, на тірітакських ідолах зображено не людські руки, а лапи, або якісь їх стилізації. (Табл. І та ІІ.) Аналогічний мотив лап-рук відомий також на таких ідолах, як Новоселівський, Старотроянський, а також на ідолах з Болгарії (Плачидол, Езеро) та Румунії (Байя-де-Кріш).

Окремого розгляду заслуговує іконографія зображень "рук" на серії кам'яних зображень з Південної Франції типу Ля-Монтелі, Ля-Праде, Ля-Бес'єр (Табл. ІІ, 1—2, 16). Короткі, широкі, з потовщеними пальцями однакової довжини, вони більше нагадують лапи, ніж людські руки. Таке враження посилюється від співставлення їх іконографії з іконографією ніг, також надзвичайно коротких порівняно з загальною висотою ідолів та ще таких, що мають широкі довгі пальці. На більшості ідолів "ноги" зображені мов звисаючими, "підвішеними", що є їх характерною стилістичною рисою. Спроба інтерпретації цих іконографічних елементів як поясів малоїмовірна, бо на ідолі з Фрескати замість ніг виразно зображені стопи з тією самою стилістичною особливістю у зображенні пальців, що і на більшості південнофранцузьких пам'яток. (Табл. І, 9.)

Іншу іконографічну групу складають ідоли типу Колоб'є (Езе-ля-Бен) та Сен-Бене (Гар). Руки на цих статуарних пам'ятках зображені тонкими, з маленькими долонями та короткими пальцями. Привертає увагу така суто стилістична деталь як "потоншення" рук на рівні плечей та передпліччя, що справляє враження їх підкресленої слабкості, безсилості, якщо сприймати їх як зображення верхніх кінцівок людини. Втім, таке стоншення верхніх кінцівок та потоншення пальців складають анатомічну особливість у особин класу гризунів. Тому у поєднанні з лічиною, на якій зображені гротескні близько посажені очі та подовжений ніс, відсутній рот, але позначений Т-видний пружок та смуги під очима, такі руки-лапи свідчать, на нашу думку, про подібність

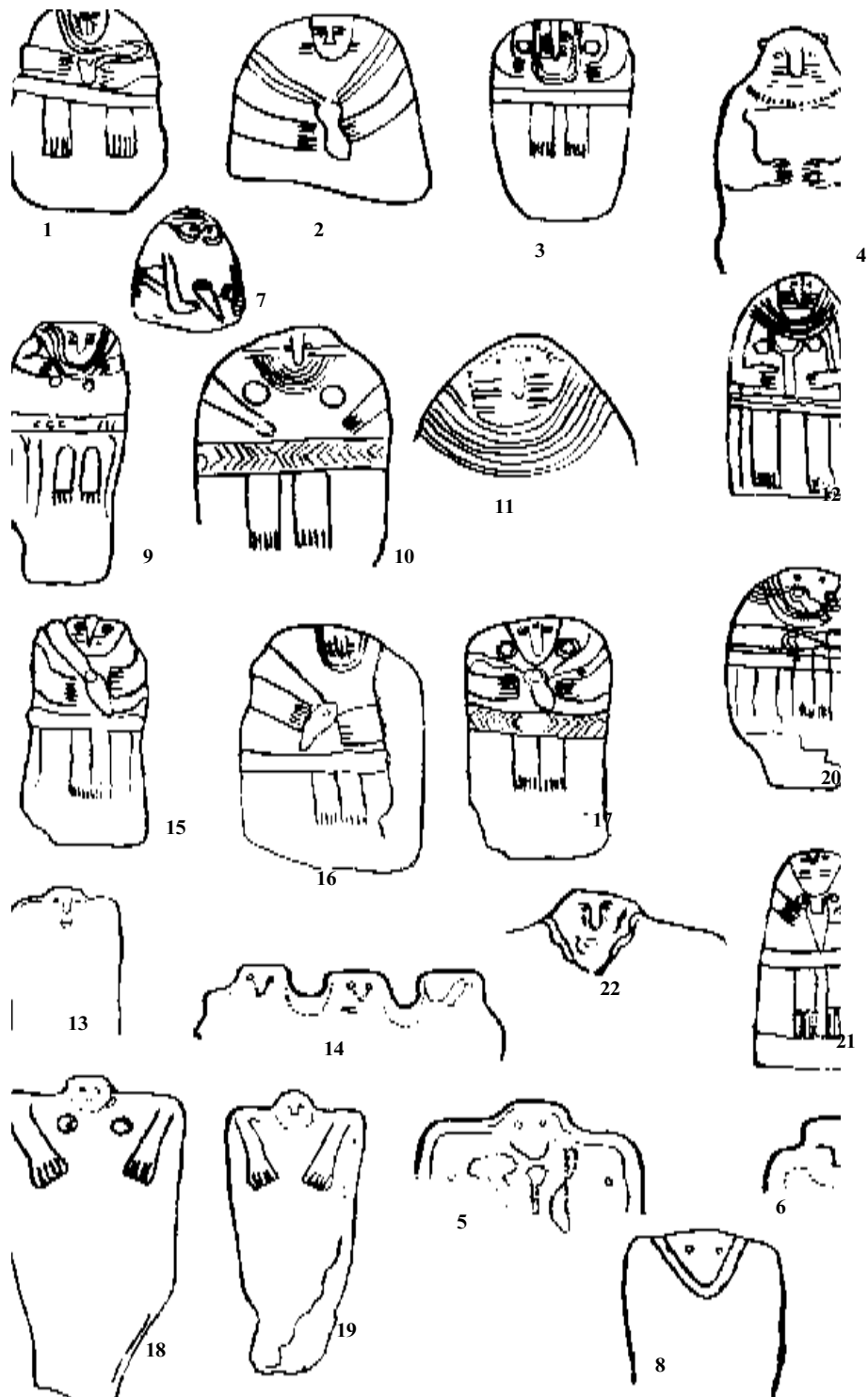

Табл. II. Статуарні пам'ятки з зооморфно-антропоморфними рисами

1. Ля-Монтелі.	12. Сен-Серне.
2. Ля-Праде.	13. Константинівка.
3. Граніс (Тарн).	14. Лимани.
4. Особина сімейства гризунів (байбак).	15. Пуе-Риел.
5. Наталівський ідол.	16. Ля-Бес'єр.
6. Першомайвка-53.	17. Сєре-Гранд.
7. Езе-ля-Бен.	18. Тірітакі-І.
8. Павлівка.	19. Тірітакі-ІІ.
9. Фрескаті.	20. Ле-Арріба.
10. Мас-де-Азе.	21. Ля-Мас-Капел'є.
11. Сен-Серне.	22. Капустине.

цих зображень до зооморфного образу, можливо, до особин сімейства гризунів. Приземкуваті загальні пропорції цих статуй підсилюють складене враження. Приймаючи до уваги поширеність образу бобра у релігійних уявленнях індоєвропейців, а також аргументовано доведений та реконструйований за реліктними формами культ цієї тварини у сусідніх степових та лісо-степових регіонах,¹⁹ пропонуємо як робочу гіпотезу припущення про існування у енеолітичних племен Європи тотемістичного культу особин сімейства гризунів (бобрів? байбаків? видр?). Більш конкретне дешифрування зооморфних образів украї утруднене за відомими нам джерелами.

Серед статуарних пам'яток Надчорноморщини до групи ідолів із синкретичними зооантропоморфними образами слід, на нашу думку, віднести ідолів з Тірітакі, Старих Троян, і, можливо, Наталівського ідола. Останній має зооморфні риси у зображенні лічини, а також хвіст, що, однак, не вичерпує його складне орнітоморфно-антропоморфне семантичне значення, яке буде проаналізоване нижче.

Антропоморфні стели з Константинівки (Інгул) та Першомаївки-53 також можуть розглядатись як статуарні пам'ятки з зоо-антропоморфними рисами. (Таблиця II.) Слід зазначити, що серед відомих антропоморфних стел Надчорноморщини зображення рук майже немає (на відміну від надчорноморських ідолів). На пам'ятці зі Старогорожено (курган 1, поховання 11) зафіксована лише одна повздовжня лінія, яка намальована вохрою, що не може бути достатнім для інтерпретації цієї смуги як руки.

Як показали додаткові обстеження антропоморфної стели з Астаніно, у верхній частині фронтальної поверхні добре фіксуються довгі та досить широкі пальці "рук". За композицією вони нагадують руки-лапи ідола з Ля-Мас-Капел'є (Табл. II, 21 та 22).

У таблиці II відбита авторська інтерпретація зоо-антропоморфного образу в кам'яній скульптурі Надчорноморщини та Південно-Західної Європи. Антропоморфний компонент зберігається за рахунок зображення атрибутів одягу — пояси, прикраси (гривня, намисто, стрічка), а також зброї (сокири, луки зі стрілами).

Важливою антропоморфною рисою, здавалося б, має бути така іконографічна деталь, як зображення грудей на більшості ідолів та на деяких антропоморфних стелах: Тірітакі (ідол-1 та ідол-2), Граніс (Тарн, Франція), Сере-Гранд та Мас-де-Азе (Франція), Фрескаті (Італія) (Табл. II, 1, 3, 9, 10, 12, 17, 18). Слід зазначити, що на багатьох антропоморфних стелах Надчорноморщини наявність цього елемента викликає

сумнів. Чимало зображень з цього ареалу з такою деталізацією вимагають значних уточнень та додаткового петрографічного аналізу. Це передусім стосується антропоморфної стели з Мамаївського кургану у Криму, статуарної пам'ятки зі Старогорожено на Поінгуллі (курган 3, поховання 1, антропоморфна стела 2), а також пам'ятка з Антонівки на Побужжі (курган 1, поховання 2). Так, на антропоморфній стелі з Старогорожено, очевидно, зображені не груди, а стопи. Зображення грудей на Антонівській антропоморфній стелі має природне походження. Мабуть, природне походження мають і зображення грудей на пам'ятці з Мамаївського кургану.

Аналіз такого іконографічного елемента як груди та його композиційних варіантів на європейських статуарних пам'ятках показав, що цей елемент має насамперед ознаку статі, а не антропоморфної (людської) ознаки. На більшості кам'яних зображень груди розміщені симетрично, нижче контурів лічини (Тірітакі, ідоли № 1 та № 2; Мас-де-Азе, Сен-Серне). Інколи вони зображуються несиметрично під лічиною (Кольорж, Гар, Франція; Фрескаті, Італія). Лише вряди-годи груди зображуються на рівні "носу" лічини (Сере-Гранд, Граніс, Франція). На чоловічій статі зображеного образу, ймовірно, вказувала відсутність цього елемента (Поустомі, Пуе-Риел). Втім, не можна повністю відмовитись од тлумачення цього елемента, як риси людського, зокрема чоловічого образу. Так, груди у вигляді неглибоких цяточок зображені на Керносівському, Наталівському, Білогрудівському ідолах, а також на Новочеркаській (Арканцевській) антропоморфній стелі, Першомаївській та Сергіївській антропоморфних стелах, що пов'язуються з катакомбними поховальними комплексами.

У таблиці II представлена авторська інтерпретація орніто-антропоморфного образу Надчорноморщини у порівнянні зі статуарними пам'ятками Південної Франції, Північної Італії та Німеччини. Для орніто-антропоморфного образу у статуарних пам'яток Європи характерний такий набір іконографічних елементів: Т-видний пружок, що передає брови та дзьоб (Казанки, Верхоріччя, Анчекрак); m-видний контррельєф, для зображення лічини та дзьобу (Білогрудівка, Лиманці); дві перехресні тонкі смужки, одна довга повздовжня, а друга коротка поперечна (Ллічево, Нова Одеса, Кривий Ріг); що передають особливу форму дзьоба, широкого й довгого. Важливою рисою цього образу слід вважати відсутність зображення рота, що є усталеною традицією всієї європейської скульптури епохи енеоліту-бронзи. Певною особливістю цього образу є гіпертрофованість зображення верхніх

Табл. III. Зображення верхніх кінцівок на статуарних пам'ятках Південно-Західної Європи та Надчорноморщини

1. Філітоза.
2. Коломб'є (Езе-ля-Бен).
3. Колльорж (Гар).
4. Старі Трояни.
5. Сальве-де-Філетто.
6. Астаніне.

7. Компденер-де-Ат.
8. Безірк.
9. Тірітакі-I.
10. Мас-Копел'єр.
11. Тірітакі-II.

кінцівок, однак ця риса не є притаманною пам'яткам Надчорноморщини. Виняток становить контррельєфне зображення Керсонівського ідола. Характерною рисою цього образу є наявність мотиву “дерево життя”, що розміщується на більшості статуарних пам'яток з таким набором іконографічних елементів, іноді охоплюючи бокові та частково фронтальну поверхні. Цей іконографічний мотив, зафіксований на шести ідолах та трьох антропоморфних стелах, потребує окремого аналізу.

Гілки, що утворюють цей іконографічний мотив, спрямовані або догори (Федорівка; Ковалівка-VIII, курган 1, поховання 11; Нова Оdesa-III, курган 1, насип) або донизу (Наталівка, Керносівка, Білогрудівка, Верхоріччя). Слід відзначити, що в іконографії “дерева життя” гілки мають бути спрямовані вгору, а в іконографії “дерева смерті” — донизу. Зваживши на усталеність семантичного зв'язку між образами птаха, яйця та “дерев”, що властиве багатьом давнім ідеологічним системам, а також полісемантичність цих образів, можна зробити припущення, що так звані “ребра” на ідолах в окремих випадках набувають значення крил.

У всякому разі жодне з запропонованих значень цього мотиву не суперечить реконструйованому синкретичному орніто-зоо-антропоморфному значенню статуй, на яких він зображений. Як відомо, у єгипетській та у месопотамській релігійно-міфологічних системах образ “дерев” разом із образами птахів складає єдиний семантичний блок.

Певний інтерес у плані орніто-антропоморфного образу викликають герої сюжетних сцен Керносівського ідола. Сам ідол, безумовно, є зображенням чоловіка (наявні такі анатомічні деталі, як рот, вуса, старанно пророблено вуха), однак він також прикрашений хвостом. Хвостатими є й герої сцени “священного полювання” та “священного шлюбу”. В останній сцені герої, окрім хвоста, має гіпертрофовані долоні рук та пальці, що нагадують крила. Такі самі руки-крила має і героїня шлюбної сцени.

На ідолах з Новоселівки (Старі Трояни) на Одещині та з Білогрудівки на Уманщині, так само, як і на ідолі з Верхоріччя в Криму, крила зберігаються як рудимент. Втім, як свідчить стела-менгір з Фрескати-II, монументальна скульптура Італії зберігає більш виразний образ крилатих постатей. (Табл. III, 1). Виразно зберігається орнітоморфний образ і на стелах-менгірах Сардинії доби енеоліту-бронзи.

У західноєвропейській та надчорноморській скульптурах поширене зображення шийних прикрас “гривень”, “намист”. Їхня наявність у декорі цих монументальних образів не суперечить

загальному орніто-антропоморфному (чи зоо-антропоморфному) тлумаченню певної групи зображень. Концентрично розміщені смуги та півкола повністю відповідають реалістичному зображенню строкатого нагрудного оперення птахів (зокрема, сов, неяситі, філіна, сокола тощо). Крім того, етнографи довели, що прикраси, одяг і татування первісних народів тісно пов'язані з образами тотемів-звірів і тотемів-птахів. На нашу думку, поперечні смуги на лічинах деяких французьких ідолів (Ля-Монтелі, Граніс, Мас-де-Азе, Пуе-Риел та ін.) дуже нагадують вуса ссавців-гризунів (Табл. II, 1, 3, 10, 15).

На окрему увагу заслуговують людські (антропоморфні) риси, властиві значній групі кам'яних зображень, насамперед ідолам. Вони виявляються перш за все у зображенні облич та пари рук, як на Керносівському ідолі, а також у зображенні зброї (лук, сокири, молоти, посохи, сагайдаки) та одягу (пояси, портупей тощо).

Добре представлений асортимент металевої зброї дозволив деяким авторам розглядати кам'яні зображення класу ідолів, за нашою класифікацією, перш за все типу Керносівки та Наталівки, як зображення професійних воїнів.²⁰ Втім, слід зазначити, що зброя представлена лише на 3% кам'яних зображень, відомих у регіоні Надчорноморщини, Південно-Західного Причорномор'я та Балкан. Таким чином, представники військового стану, якщо погодитись з інтерпретаціями І. Т. Чеченова, В. І. Клочка та С. Ж. Пустовалова, ніяк не вичерпують усього спектру образів, представлених у надчорноморській скульптурі доби палеометалу.

В археологічній літературі досить поширеним є інше тлумачення семантики зображень класу ідолів — як постатей давніх шаманів (І. Т. Чеченов, Л. П. Крилова, Д. Я. Телєгін).²¹ Запропонована нами гіпотеза про наявність синкретичних зоо-орніто-антропоморфних образів у найдавнішій кам'яній скульптурі та протоскульптурі Надчорноморщини дозволяє значно конкретизувати їхню інтерпретацію як образів з сакральної сфери. Так, зусиллями німецьких, американських та колишніх радянських дослідників-тюркологів було виявлено складну генетичну структуру євразійського шаманства, вилучений окремий архаїчний пласт так званого білого шаманства (точніше індоєвропейського жрецтва) як реліктової форми давньої євразійської релігійної системи, тісно пов'язаної з другою хвилею індоєвропейських міграцій на схід.²² Слід зазначити, що вся атрибутика шаманства, особливо костюм, прикраси, відповідне начиння, насичені тотемістичною символікою: це цільні образи, або окремі риси птахів, звірів, рослин, риб тощо.

Нові знахідки на Алтаї кам'яних гробниць з розписами, на яких зображені bestiarно-антропоморфні постаті (гробниці типу Каракола), а також їхня віднайдена генетична спорідненість з ямними та катакомбними племенами південної України, свідчать про розвинутий інститут жрецтва в Євразії вже у другій половині III — на початку II тис. до н.е. Важливо, що розвинуті синкретичні bestiarно-антропоморфні образи Каракола мають дуже близькі паралелі у шумерському та єгипетському пантеонах богів, відповідають вони й атрибутиці шумерських та давньоіранських жреців, образ яких добре відомий за матеріалами гліптики та храмових рельєфів.

Проаналізувавши опубліковані статуарні пам'ятки Надчорноморщини та зіставивши їх з єв-

ропейськими синхронними лапідарними пам'ятками і генетично спорідненими образотворчими пам'ятками хакасько-мінусинських степів, ми дійшли висновку, що образ людини не був домінуючим у монументальній скульптурі Східної Європи, зокрема, на півдні України доби енеоліту-бронзи. На цьому етапі домінували синкретичні bestiarно-антропоморфні образи у зображенні богів та героїв. Саме такий синкретизм властивий пантеонові індоєвропейських божеств, відомому з Рігведи.

Вивчення пам'яток духовної культури “індоєвропейської доби” становить значний інтерес для дослідження архаїчної ментальності Європи та її впливу на генезу сучасних етнічних менталітетів.

Примітки

¹ Попович М. П. Ментальність та культура нації // Менталітет, етнос, культура.— Тези конфер.— Львів, 1990.— С. 18—22; Карась А. Душа культури і дух мислення: Записки НТШ. Праці істор.-філософ. секції.— Львів, 1991.— Т. ССХХІІ.— С. 216—246.; Чмыхов Н. А. Истоки представленый об универсальном начале в мировоззрении древних славян. // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов. Киев, 1987.— С. 11—16.

² Прицак О. Складники української культури.— ЕУ—Т. 1/2. С. 694.; Щербаківський В. Формування української нації. Нарис праісторії України.— Нью-Йорк, 1957.— С. 112; Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу.— Київ, 1993.— С. 11; Півторак Т. Українці: звідки ми і наша мова.— Київ, 1993.— С. 3—6, 40—42, 43; Космос древней Украины.— Київ, 1994.— 211 с.; Polak V. Konsolidace slovenskeho jazykovego typu v sirsich vychodoevropskych scuvilstostech // Slavia.— 1973.— Rocz. 42, ses.2.— S. 125—126; Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України.— Київ, 1994.— 254 с.

³ Иванов В. В. Реконструкция структуры символики и семантики индоевропейского погребального обряда // Исследования в области балто-славянской духовной культуры.— Москва, 1990.— С. 5—11; Фрейденберг О. М. Миф и театр.— Москва, 1998.— С. 18.

⁴ Історія українського мистецтва.— Київ, 1966.— Т. 1.— С. 36; Історія первобитного общества.— Москва, 1985.— Т. 3.— С. 111—112, 114—115; Иванов В. В., Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984.— Т. 2.— С. 116.

⁵ Скадовский Г. А. Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингулец и началом Днепровского лимана.— Труды АС.— Москва, 1897.— Т. III.— С. 75—160.

⁶ Чайдл Г. У истоков европейской цивилизации. Москва, 1952.— С. 408—410.; Häuſther A. Anthropomorphe Stellen des Eneolithikums in nordpontischen Raum.— WZ.— Vd. XV.— H. 1.— 1966.— S. 29—73; Häuſther A. Kulturbeziehungen zwischen Ost und Mitteleuropa in Neolithikum Jahresschrit far Mitteldeutsche Vergeschichte.—1985.— NG; Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству.— МИА, 1969.— Вып. 165.— С. 150—189.; Щепинський А. А. Антропоморфні стели Північного Причорномор'я // Археологія.— 1973.— 9.— С. 20—27; Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Исследование курганов в степной части между-

речья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // МАСП.— Вып. 6.— Ч. I.—1970.— С. 100—104.; Landau J. L'art et France dans la protohistoire.— Paris, 1977.— S. 109.

⁷ Формозов А. А. Образ человека в памятниках первобытного искусства с территории СССР.— ВИМК.— 1964.— № 6.— С. 3—12.

⁸ Курінний П. П. Білогрудівські кам'яні стели.— Записки ВУАК.— Київ, 1930.— С. 129—185.

⁹ Антес Р. Мифология в Древнем Египте // Мифология древнего мира.— М., 1977.— С. 112—123; Саррианиди В. И. Сиро-хеттские божества в бактрийско-маргианском пантеоне.— СА, 1989.— №4.— С. 111—124.

¹⁰ Anati E. Origine e significato istorio-religioso delle statue stelle.— 1977.— Vol7.— P. 45—56; Campebell I. G. Masks of Primitive Gods.— Cambridge, 1970.— P. 18—21.

¹¹ Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры.— М., 1985.— С. 115.

¹² Довженко Н. Д. К проблеме реконструкции систем идеологических представлений у племен Степного Причорноморья в эпоху палеометалла // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— Тези доповідей Республіканськ. конф.— Київ, 1989.— С. 66—68; Довженко Н. Д. Проблема дослідження найдавніших мегалітичних пам'яток України // Праці Центру пам'яткознавства.— Вип. 2.— Київ, 1993.— С. 108—135.

¹³ Anati E. Origine e significato istorio-religioso delle statue.— 1977.— Vol. 7.— P. 58.

¹⁴ Landau J. L'art et France dans la protohistoire.— S. 113—117; Курінний П. П. Білогрудівські кам'яні стели.— С. 117; Формозов А. А. Образ человека в памятниках.— С. 118.

¹⁵ Arnal J., Freviers F. Les statues menhirs de France.— BCSP.— 17.— 178— S. 17—21.

¹⁶ Piantelli Mario. L'interpretazione di uno schema iconografico complesso Rinvenibile Nell e Stele monumentali la mune e Valtllintsi // BCSP.— 20.— 1983.— P. 33—54.

¹⁷ Курінний П. П. Білогрудівські кам'яні стели.— С. 121.

¹⁸ Tallgren A. M. La Pontide prescythique apre l'introduction des metaux // ESA.— 126.— V. 2.— S. 111—118.

¹⁹ Членова Н. Л. Волга и Южный Урал в представлениях древних иранцев и финно-угров в II — нач. I тыс. до н.е.— СА.— № 2.— 1989.— С. 225—245.

²⁰ Клочко В. І., Пустовалов С. Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці Центру пам'яткознавства.— Вип. І.— Київ, 1992.— С. 118—140.

²¹ Чеченов І. Т. Нальчикская подкурганная гробница.- Нальчик, 1973.— С. 121; Крылова Л. П. Керносовский идол (стела) // Енеолит и бронзовый век Украины.— Киев, 1976.— С. 36—46; Телєгін Д. Я. Кам'яні вартові тисячоліть.— Київ, 1991.— С. 16.

²² Кубарев В. Д. Древние росписи Караколы.— Новосибирск, 1988.— С. 171; Лазарев И. П. Окуневские могильники долиныр. Уйбат (К вопросу о второй волне индоев-

ропейцев в Южной Сибири) // Изучение древних культур и цивилизаций.— С.-П.-г, 1994.— С. 20—25; Алексеев Н. А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири.—1980.— С. 245; Дугаров Д. С. Исторические корни белого шаманства.— М., 1991.— С. 200—212; Rona-Tas A. Materialien zur alten Religion der Tuken // Synkretismus in den Religionen Zentralasiens. Wresbaden, 1987.— P. 33—45.

²³ P. Amiet. La glyptique mesopotamienne archaïque.— Paris, 1961.— 236 с.; Buren E. Douglas Symbols of the Gods in Mesopotamian Art.— Analecta Orientalia.— Roma, 1945.— № 23.— P. 113—115.